

ZOFIA SZAROTA¹

Łemkowie. Rekonstrukcja tożsamości etnicznej²

Słowa kluczowe:

mniejszość etniczna, tożsamość etniczna, rekulturacja, edukacja społeczna

Streszczenie

Przedmiotem podjętych badań były przejawy upowszechniania kultury łemkowskiej oraz opinie przedstawicieli tej wspólnoty na temat własnej tożsamości. Celem badań była próba zdiagnozowania strategii przekazywania, utrwalania kultury łemkowskiej. Poszukiwano odpowiedzi na pytania: które wartości są dla respondentów najcenniejsze; w jaki sposób Łemkowie dążą do zachowania swojej tożsamości, rekulturacji; jakie stowarzyszenia i instytucje upowszechniają kulturę łemkowską? Wykorzystano jakościowe badania terenowe, wywiady eksperckie, wywiady autobiograficzno-narracyjne, badanie dokumentów.

Lemkos. Reconstruction of ethnic identity

Key words:

ethnic minority, ethnic identity, reculturation, social education

Abstract

The subject of the research were the signs of dissemination of Lemko culture and the opinions of this community on their own identity. The aim of the study was to attempt to diagnose the communication strategy, preservation of Lemko culture. The authoress looked for the answers to the questions: which values are most valuable for the respondents; how Lemkos tend to preserve their identity, reculturation; what associations and institutions disseminate Lemko culture? The authoress used qualitative field research, expert interviews, autobiography-narrative interviews, study of documents.

¹ Doktor habilitowana, profesor Uniwersytetu Pedagogicznego im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie.

² Artykuł jest wycinkiem z efektów badań statutowych *Aktywizacja jako czynnik (re-)integracji społecznej grup defaworyzowanych i marginalizowanych* prowadzonych przez Katedrę Pedagogiki Społecznej i Andragogiki w Instytucie Nauk o Wychowaniu Uniwersytetu Pedagogicznego w Krakowie.

Wstęp

Polska jest krajem homogenicznym kulturowo. Ludność niepolska stanowi zaledwie 3,60% ogółu jej mieszkańców [*Wyniki Narodowego Spisu Powszechnego Ludności i Mieszkań 2011*, s. 17], jest to więc kategoria demograficznie marginalna. Istotne dla podjętych rozważań jest to, że mniejszości są traktowane we współczesnych społeczeństwach narodowych jako grupy obce, pomimo prawa chroniącego ich interesy. Postawy wrogości, nieufności pojawiają się wśród społecznej większości, gdy dana mniejszość zachowuje i kultywuje tożsamość, obyczaje, rytuały obce narodowi zajmującemu przeważającą część terytorium danego państwa, gdy dysponuje większymi dobrami, gdy jest obwiniana o krzywdy historyczne wyrządzone narodowi, na którego ziemiach żyje. Stąd tożsamość etniczna często pozostaje w konflikcie z przynależnością państwową, obywatelską. W dobie zwracania się ku koncepcji wielokulturowego społeczeństwa, problemy związane z wykluczeniem ze wspólnoty narodowej mniejszości etnicznej, uchodźców lub imigrantów nabierają w Polsce coraz większego znaczenia choćby z tej przyczyny, że dla wielu spośród nich Polska jest od wieków ojcowizną (często utraconą) lub staje się krajem docelowego osiedlenia. W przypadku podjętego zagadnienia istotne są starania Łemków o powrót do „prywatnej ojczyzny” [zob. Petrykowski 2006, s. 105], jej tożsamościowe odzyskanie.

Metoda badań

Założeniem badawczym uczyniono opinię, że solidarność oparta na tożsamości etnicznej³ i edukacji społecznej (środowiskowej) zapobiega marginalizacji społecznej członków danej mniejszości, służy realizacji przynależnych im praw obywatelskich. Ważną rolę odgrywa tu funkcja konserwatywna oświaty dorosłych, rozumiana jako dążenie do zachowania, ocalania lub rekonstrukcji poczucia odrębności kulturowej i narodowej, upowszechnianie tradycji, historii, obrzędów, wiary danego narodu, grupy etnicznej lub etnograficznej.

Przedmiotem podjętych badań były przejawy upowszechniania kultury łemkowskiej oraz opinie przedstawicieli tej wspólnoty na temat własnej tożsamości. Celem badań była próba zdiagnozowania strategii przekazywania, utrwalania kultury łemkowskiej. Poszukiwano odpowiedzi na pytania: które wartości są dla

³ Tożsamość etniczna rozumiana jako przynależność do kulturowo odrębnej wspólnoty, samoidentyfikacja, samookreślenie, świadomość własnych korzeni, kultury, obrzędu, tradycji, języka itp., a także jako świadomość odmienności własnej zbiorowości od kultury innych zbiorowości [por.: *Encyklopedia socjologii* 1998, hasło *Etniczność*].

respondentów najcenniejsze; w jaki sposób Łemkowie dążą do zachowania swojej tożsamości, rekultracji⁴; jakie stowarzyszenia i instytucje upowszechniają kulturę łemkowską?

Wykorzystano jakościowe badania terenowe, wywiady eksperckie, wywiady autobiograficzno-narracyjne, badanie dokumentów. Badaniami objęto czworo ekspertów⁵ oraz czworo Łemków⁶. Badania przeprowadzono w 2010 roku⁷.

W artykule odnoszę się do hierarchii wartości i przejawów współczesnej kultury łemkowskiej, akcentuję dążenia Łemków do zachowania tożsamości kulturowej, rekultracji, dokonuję prezentacji wybranych stowarzyszeń chroniących kulturę łemkowską.

Mniejszość etniczna Łemków

Ustawodawca rozróżnia pojęcia mniejszość narodowa i mniejszość etniczna. Czynnikiem różnicującym jest utożsamianie się z narodem zorganizowanym we własnym państwie. Według *Ustawy z dnia 6 stycznia 2005 r. mniejszość etniczna* spełnia 6 warunków:

1) jest mniej liczebna od pozostałej części ludności Rzeczypospolitej Polskiej; 2) w sposób istotny odróżnia się od pozostałych obywateli językiem, kulturą lub tradycją; 3) dąży do zachowania swojego języka, kultury lub tradycji; 4) ma świadomość własnej historycznej wspólnoty narodowej/etnicznej i jest ukierunkowana na jej wyrażanie i ochronę; 5) jej przodkowie zamieszkiwali obecne terytorium Rzeczypospolitej Polskiej od co najmniej 100 lat; 6) nie utożsamia się z narodem zorganizowanym we własnym państwie⁸.

⁴ Dążenie do powrotu do kultury rodzimej, porzuconej lub przekształconej w procesach akulturacji i asymilacji [Kwaśniewski 1982, s. 37].

⁵ Redaktor naczelny pisma kierowanego ku Łemkom (E 1, 63 lata), nauczycielka języka łemkowskiego (E 2, 49 lat), proboszczowie parafii greckokatolickiej (E 3, 46 lat) oraz prawosławnej (E 4, 52 lata). Wszyscy respondenci mają wyższe wykształcenie.

⁶ Teodozja – R 1, 82 lata, wykształcenie średnie. Jej rodzina została wysiedlona na Ziemię Zachodnie w wyniku akcji „Wisła”. Po latach z rodziną syna powróciła na Łemkowszczyznę. Mieszka w Krynicy Zdroju; Szymon – R 2 (81 lat, wykształcenie zawodowe) i Irena – R 3 (75 lat, wykształcenie podstawowe), są małżeństwem. Byli świadkami akcji „Wisła”. Pochodzą z rodzin mieszanych polsko-łemkowskich, ich rodzice uniknęli wysiedlenia; Stefania – R 4 (72 lata, wykształcenie wyższe). Jej rodzina została wysiedlona w trakcie akcji „Wisła”. Po latach powróciła wraz z mężem w rodzinne strony, mieszka w Krynicy Zdroju.

⁷ Wywiady przeprowadziła Sabina Ptak. Zob.: niepublikowana praca magisterska pt. „Współczesne sposoby upowszechniania kultury łemkowskiej”, Krakowska Akademia im. A. Frycza Modrzewskiego, Kraków 2010, promotor: Zofia Szarota.

⁸ „Ustawa reguluje sprawy związane z zachowaniem i rozwojem tożsamości kulturowej mniejszości narodowych i etnicznych i rozwojem języka regionalnego, a także sposób realizacji zasady równego traktowania osób bez względu na pochodzenie etniczne oraz określa zadania

W *Ustawie* wymienione są następujące mniejszości narodowe: białoruska, czeska, litewska, niemiecka, ormiańska, rosyjska, słowacka, ukraińska, żydowska. Do grup etnicznych zalicza się Karaimów, **Łemków**, Romów, Tatarów [*Ustawa z dn. 06.01.2005 r. o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym*]. Ślązacy i Kaszubi także pretendują do uznania ich za mniejszość, jak dotąd uznawani są za grupy etnograficzne.

Historia „polskich” Łemków rozpoczyna się od momentu włączenia Rusi Halickiej do Polski, co było dziełem ostatniego z Piastów, Kazimierza Wielkiego [...]. W Polsce Szlachectwie Łemkowie znani byli z pasterstwa i zbójstwa [Wąclowski 1993, s. 135].

Dzieje Łemków wskazują na dwa kierunki ich identyfikacji – rutenizację (uleganie wpływom kultury ukraińskiej) lub, w późniejszych epokach, rusofilie [Horbał 1997, s. 22; Jagiełło 2004, s. 29–31]. Te postawy były przyczyną tragicznych wydarzeń w łemkowskiej historii, powojennego zniszczenia „małej ojczyzny” Łemków, spolonizowania się dużej ich części. Sprzyjały temu podgrzewane przez władzę Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej antyukraińskie nastroje, oskarżanie Łemków o przynależność do zbrodniczych struktur UPA (Ukraińska Powstańcza Armia).

Do roku 1989 mniejszość łemkowska, podobnie jak inne mniejszości, oficjalnie nie istniała w Polsce [por. Cukras-Stelągowska 2006, s. 117].

Dzisiejsi Łemkowie, uznawani za mniejszość etniczną, są zbiorowością liczącą niespełna 6 tys. osób, co stanowi zaledwie 0,02% ogółu obywateli Polski [*Rocznik Demograficzny* 2010, s. 163]. Nieoficjalne statystyki mówią o liczbie dziesięciokrotnie większej, zaś NSP 2011 podaje liczbę 11 tys. osób.

Język łemkowski nauczany był w roku oświatowym 2010/2011 w 31 szkołach dla dzieci i młodzieży, uczyło się go 523 uczniów [*Mały Rocznik Statystyczny Polski* 2011, s. 241], a także przez Stowarzyszenie Łemków⁹. Filologia łemkowska¹⁰ jest od roku akademickiego 2001/2002 specjalnością na Uniwersytecie Pedagogicznym w Krakowie – jako jedyna w Polsce.

Łemkowie należą do dwóch Kościołów: Kościoła Katolickiego Obrządku Bizantyńsko-Ukraińskiego oraz Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego [*Mniejszości narodowe i etniczne w Polsce*]. Jest to grupa zagrożona utratą poczucia tożsamości, asymilująca się z polskimi sąsiadami poprzez małżeństwa mieszane oraz inkulturację – polonizację.

i kompetencje organów administracji rządowej i jednostek samorządu terytorialnego w zakresie tych spraw” [*Ustawa z dn. 06.01.2005 r. o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz języku regionalnym*. Rozdział 1. Przepisy ogólne. Art. 1].

⁹ Od roku szkolnego 1991/1992 łemkowski jest nauczany w publicznych placówkach oświatowych, a także w punktach nauczania organizowanych przy Stowarzyszeniu Łemków oraz przez niektóre parafie prawosławne [Dubiel-Dmytryszyn 2010].

¹⁰ Instytut Neofilologii: Filologia rosyjska z językiem rusińsko-łemkowskim, specjalność nauczycielska.

W przeszłości członkowie tej mniejszości zamieszkiwali tzw. Łemkowszczyznę, czyli Beskid Niski i część Beskidu Sądeckiego. Liczbę Łemków w Polsce szacowano w latach 30. XX w. na 100–150 tys. osób, zamieszkujących w około 170 wsiach [Kwilecki 1974, s. 52, 53]. W wyniku umowy zawartej z Ukraińską Socjalistyczną Republiką Radziecką do czerwca 1946 r. około 70 tys. Łemków, wraz z inną ludnością pochodzenia ukraińskiego, zostało przesiedlonych na terytorium Ukrainy. Kolejne 30–40 tys. osób, niesłusznie uznanych za Ukraińców, zostało w latach 1947–1954 przymusowo przesiedlonych w wyniku akcji „Wisła”¹¹ na tereny obecnie zamieszkiwania (zachodnie województwa kraju). Akcja ta została potępiona przez Senat Rzeczypospolitej Polskiej w 1990 r. Współcześnie jedynie część Łemków mieszka na terenach historycznej Łemkowszczyzny – w województwie małopolskim – jest to 1580 osób [za: *Mniejszości narodowe...*].

Wśród znanych synów Łemkowszczyzny znajdują się między innymi artyści: Nikifor Krynicki (właściwie Epifaniusz Drowniak, 1895–1968), Jerzy Nowosielski (1923–2011), Andy Warhol (1928–1987).

Prawa mniejszości narodowych i etnicznych

Po odzyskaniu niepodległości Polska przyjęła do realizacji *Traktat między głównymi mocarstwami sprzymierzonymi i stowarzyszonymi a Polską podpisany w Wersalu 28 czerwca 1919 r.*, czyli tzw. mały traktat wersalski. Jego postanowienia chroniły mniejszości narodowe i etniczne. Znalazły się w nim zapisy odnoszące się do zasady obywatelskiej równości, prawa używania własnego języka, prawa do edukacji i swobodnego wyznania religijnego:

Rząd Polski zobowiązuje się udzielić wszystkim mieszkańcom bez różnicy urodzenia, narodowości, języka, rasy czy religii zupełnej i całkowitej ochrony życia i wolności. – Art. 2.

Wszyscy obywatele polscy bez różnicy rasy, języka lub religii będą równi wobec prawa i korzystać będą z tych samych praw cywilnych i politycznych [...]. Nie będzie wydawane żadne ograniczenie swobodnego używania przez obywatela polskiego jakiegokolwiek języka, czy to w stosunkach prywatnych lub handlowych, czy to w sprawach religijnych, prasowych lub w publikacjach wszelkiego rodzaju, czy to zebraniach publicznych. – Art. 7.

Obywatele polscy, należący do mniejszości etnicznych, religijnych lub językowych, będą korzystali z takiego samego traktowania i z takich samych gwarancji ustawowych oraz faktycznych jak inni obywatele polscy. Mianowicie będą mieli równe prawa do zakładania,

¹¹ „Wszyscy myśleliśmy, dlaczego Polacy zrobili nam taką krzywdę, przecież nigdy z nimi nie zadzieraliśmy. Młodzi chłopcy szli do wojska bronić naszego wspólnego kraju, naszej ojczyzny. Wielu Łemków nie wróciło z wojny. Przelali krew i złożyli swoje życie w ofierze za wolność i niepodległość. Teraz raptem uczyniono z nas obcą narodowość, którą należy wytepić, spolonizować, unicestwić” [Żrółka 1998, s. 148].

prowadzenia i kontrolowania własnym kosztem instytucji dobroczynnych, religijnych lub społecznych, szkół i innych zakładów wychowawczych, oraz prawo swobodnego używania w nich własnego języka i swobodnego w nich wykonywania praktyk swojej religii. – Art. 8.

W miastach i okręgach, zamieszkałych przez znaczny odłam obywateli języka innego niż polski, Rząd polski udzieli w sprawach nauczania publicznego odpowiednich ułatwień, aby zapewnić w szkołach początkowych udzielanie dzieciom takich obywateli polskich nauki w ich własnym języku. Postanowienie to nie przeszkodzi Rządowi polskiemu uczynić w tych szkołach nauczanie języka polskiego obowiązkiem. W miastach i okręgach, zamieszkałych przez znaczny odłam obywateli polskich, należących do mniejszości etnicznych, religijnych lub językowych, mniejszościom tym zostanie zapewniony słuszny udział w korzystaniu oraz w przeznaczaniu sum, które budżet państwowy, budżety miejskie lub inne przyznają z funduszków publicznych na cele wychowawcze, religijne lub dobroczynne. – Art. 9. [Traktat między głównymi mocarstwami...].

Polska jest sygnatariuszem aktów prawa międzynarodowego, regulującego prawa mniejszości narodowych. Znajdują się wśród nich między innymi: *Konwencja o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności* z 4 listopada 1950 r., *Międzynarodowa konwencja w sprawie likwidacji wszelkich form dyskryminacji rasowej* z 7 marca 1966 r., *Międzynarodowy pakt praw obywatelskich i politycznych* z 16 grudnia 1966 r. i *Konwencja o prawach dziecka* z 20 listopada 1989 r. Najważniejszym dokumentem europejskim, regulującym analizowane prawa, jest *Konwencja ramowa Rady Europy o ochronie mniejszości narodowych* sporządzona w Strasburgu 1 lutego 1995 r. Kraj nasz stał się stroną *Konwencji* 1 kwietnia 2001 r. Polska również podpisała (12 maja 2003 r.) *Europejską kartę języków regionalnych lub mniejszościowych*, podpisała ze wszystkimi sąsiadami traktaty dwustronne dotyczące praw poszczególnych mniejszości narodowych [*Mniejszości narodowe...*].

Aktualnie obowiązującymi na poziomie kraju aktami prawnymi są, poza *Konstytucją*, między innymi: *Ustawa z dnia 6 stycznia 2005 r. o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz języku regionalnym*, ustawy i rozporządzenia Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i Administracji, Ministerstwa Edukacji Narodowej. Gwarantują one: prawo do zachowania oraz rozwoju własnego języka i kultury, zachowania obyczajów i tradycji, do tworzenia własnych instytucji edukacyjnych i kulturalnych oraz instytucji chroniących tożsamość religijną, prawo do uczestnictwa w rozstrzyganiu spraw dotyczących ich tożsamości kulturowej [*Konstytucja RP...*, art. 35]; możliwość używania języka mniejszości jako pomocniczego przed organami gminy, możliwość dodatkowego używania tradycyjnych nazw miejscowości i obiektów fizjograficznych w języku mniejszości; obowiązek podejmowania przez władze publiczne odpowiednich środków w celu wspierania działalności zmierzającej do ochrony, zachowania i rozwoju tożsamości kulturowej mniejszości; przyznawanie dotacji celowych i podmiotowych [*Ustawa z dn. 06.01.2005 r. o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz języku regionalnym*]; zwolnienie komitetów wyborczych utworzonych przez mniejszości naro-

dowe i etniczne z wymogu przekroczenia 5% progu wyborczego [*Ustawa z dn. 05.01.2011 r. Kodeks wyborczy*, art. 197].

W dokumentach stanowiących prawo oświatowe znajduje się zapis: „Szkoły i placówki publiczne umożliwiają uczniom podtrzymanie poczucia tożsamości narodowej, etnicznej i językowej, w szczególności naukę języka oraz własnej historii i kultury” [*Ustawa z dn. 07.09.1991 r. o systemie oświaty*]. Polityka społeczna w zakresie ochrony mniejszości znalazła wyraz także w nałożeniu na publiczne media obowiązku edukowania społeczeństwa i uwzględniania potrzeb mniejszości narodowych i etnicznych [*Ustawa z dn. 29.12.1992 r. o radiofonii i telewizji*]. W Polsce obowiązuje penalizacja przestępstw popełnionych na tle etnicznym [*Mniejszości narodowe...*].

Do podstawowych praw mniejszości narodowych, gwarantowanych prawem polskim, należą:

- zakaz dyskryminacji oraz istnienia organizacji, których program lub działalność zakłada albo dopuszcza nienawiść rasową i narodowościową;
- wolność zachowania i rozwoju własnego języka;
- wolność zachowania obyczajów i tradycji oraz rozwoju własnej kultury;
- prawo do nauki języka i w języku mniejszości;
- prawo do nieskrępowanej możliwości praktyk religijnych;
- prawo do tworzenia własnych instytucji edukacyjnych, kulturalnych oraz takich, których celem jest ochrona tożsamości religijnej;
- prawo do uczestnictwa w rozstrzyganiu spraw dotyczących własnej tożsamości narodowej;
- preferencje wyborcze dla komitetów wyborczych organizacji mniejszości [tamże].

Komisja Wspólna Rządu i Mniejszości Narodowych i Etnicznych, utworzona w 2005 r., jest organem opiniodawczo-doradczym Prezesa Rady Ministrów. Tworzą ją przedstawiciele administracji rządowej oraz przedstawiciele mniejszości narodowych i etnicznych, a także przedstawiciele społeczności posługującej się językiem regionalnym – kaszubskim. W Ministerstwie Spraw Wewnętrznych i Administracji powołano Wydział Mniejszości Narodowych i Etnicznych z Departamentem Wyznań Religijnych oraz Mniejszości Narodowych i Etnicznych, w którego strukturach z kolei istnieje Zespół Kultury Mniejszości Narodowych i Etnicznych [tamże].

Tak bogata reprezentacja prawna i w strukturach państwowych kwestii mniejszościowych pozwala sądzić, że ich członkowie cieszą się pełnią praw w Polsce. Warto przedstawić uzyskane w wyniku eksploracji zagadnienia opinie reprezentantów społeczności Łemków na ten temat.

Drogowskazy moralności i tożsamości

Fundamentalną wartością dla Łemków, według pierwszego eksperta (E 1 – redaktor naczelny czasopisma łemkowskiego), są język, Cerkiew, tożsamość. Według drugiego eksperta (E 2 – nauczycielka języka łemkowskiego) taką symboliczną wartość ma budynek Ruskiej Bursy (odzyskany przez tę społeczność w 2009 r.). Symbolizuje idee zjednoczenia, pracowitości, zamiłowania do nauki, rozwoju kultury łemkowskiej, pracy społecznej:

– Ruska Bursa była kiedyś internatem – miejscem, gdzie biedni wieśniacy zostawiali dzieci. Dzieciom zapewniano utrzymanie, wyżywienie, a także miały z niego bliżej do gimnazjum. Po powrocie ze szkoły dzieci uczyły się własnego języka oraz historii, miały zapewnioną opiekę pedagogów, z którymi spędzały wspólnie czas [E 2].

W odzyskanej Ruskiej Bursie prowadzone są próby dziecięcego zespołu folklorystycznego „Teroczka”. Organizowane są spotkania noworoczne, wieczory z łemkowską kołędą, Puszczenia, czyli ostatki z charakterystycznymi potrawami kuchni łemkowskiej, warsztaty zdobienia pisanek, warsztaty wyszywania, odbywają się uroczystości z okazji rozpoczęcia i zakończenia roku szkolnego. Podczas wakacji organizowane jest Młodzieżowe Bursackie Lato (ogniska, śpiew, ćwiczenie języka łemkowskiego), a w innych porach roku konkursy językowe, Poetycka Twórcza Jesień, imprezy okolicznościowe itd.

Zdaniem duchownych (E 3 i E 4) najważniejsze spośród wartości są: Bóg, religia i miłość bliźniego, ponadto tolerancja, umiłowanie i szacunek dla tradycji:

– [...] tolerancja, miłość do własnej tradycji i wiara [...]. Tolerancja – wskazana dlatego, aby umieć uszanować innego, ale to zawsze musi iść w obie strony. Szacunek dla języka, dla tradycji – one są bogactwem, solą tej ziemi, aby rozwijały się, nie zaginęły. Przy zaginięciu języka zaginie tożsamość. Wzajemny szacunek jest bardzo ważny dla wspólnych spotkań, modlitw, w ramach dialogu ekumenicznego. Szacunek, bez względu na to czy wspólnota religijna jest mała, czy duża. Mała grupa powinna czuć się dobrze pośród innych [E 3].

W opiniach członków rodzin łemkowskich najważniejszymi wartościami są rodzina i Bóg. Istotne są: przyjaźń, prawda, sprawiedliwość, dobro, miłość do innych ludzi, tolerancja, stałość w przekonaniach i postępowaniu.

Inne wypowiedzi świadczą o silnej identyfikacji z kulturą łemkowską:

– My utraciliśmy kulturę i tradycję, ale nie tożsamość. Wskutek wysiedleń utraciliśmy kontakt z rodziną, przyjaciółmi. Oni wyjechali w różne strony, my zostaliśmy tutaj [...]. Byliśmy bardzo młodzi, wtedy gdy wysiedlano Łemków, potem napłynęli do naszej wsi Polacy i już żyliśmy tylko w ich środowisku [...]. Po części jesteśmy Polakami, po części Rusinami [...]. Dzieci i wnuki interesują się łemkowską kulturą, bo w końcu mają w sobie cząstkę łemkowskiej duszy. Uwielbiam rusiński śpiew [...] [Irena i Szymon, R 2 i R 3].

– Gdybym mogła spełnić jedno życzenie – gdybym miała taką możliwość będąc wtedy na Zachodzie, to wróciłabym na ojcowiznę. Powróciłabym w rodzinne strony, mieszkać w swoim własnym domu, modlić się w swojej cerkwi, chodzić do swojej szkoły... I przekazać później ojcowiznę swoim dzieciom. Szkoda, że nie mogły one poznać Łemkowszczyzny z tamtych czasów [Teodozja, R 1].

– Gdybym wygrała w totolotka, to część pieniędzy oddałabym na odbudowanie i konserwację dawnych cerkwi i cmentarzy [Stefania, R 4].

– Rekuluracja i pełne uczestnictwo spolonizowanych Łemków w kulturze ich przodków musiałyby się wiązać z odrodzeniem języka, do czego potrzebne jest dobrze zorganizowane szkolnictwo [...]. Działaniami zorganizowanymi, mającymi na celu zapewnić stały kontakt młodzieży z kulturą łemkowska, objętych jest jedynie 10% młodych Łemków [...]. Zaslugi w upowszechnianiu nauki języka ma Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie i działający w nim kierunek filologii łemkowskiej. Edukatorzy, działający w Uniwersytecie od marca 2010 roku, prowadzą też internetowy kurs nauki języka łemkowskiego. [...] Naukę języka łemkowskiego w trybie niestacjonarnym można również podjąć w Preszowie (Słowacja). Co rok trwa nabór do letniej szkoły języka w czasie wakacji [E 1].

Polska transformacja ustrojowa umożliwiła postępujący proces decentralizacji społeczeństwa, odrodzenie siły społeczności lokalnych. Oczekiwany tego efektem jest kształtowanie się postaw tolerancji, wychowanie demokratyczne, kultura dyskursu, praktyczne sposoby wspólnego działania (tzw. dobre praktyki). Możliwe stało się także przyznanie, że do obywateli Polski zaliczani są również przedstawiciele mniejszości narodowych i etnicznych.

Stopień zorganizowania mniejszości ma istotne znaczenie dla szans na zabezpieczenie ich praw i realizację interesów. Dobra organizacja pozwala na lepsze zaistnienie w świadomości grupy większościowej i przełamywanie barier w stosunkach etnicznych. Posiadanie własnych mediów, stowarzyszeń, organizacji czy partii politycznych umożliwiała sprawniejsze i pełniejsze artykułowanie własnej odrębności kulturowej oraz związanych z nią potrzeb i aspiracji [Niedźwiedzki 2002, s. 5].

Jak wynika z analizy zgromadzonego materiału badawczego, Łemkowie są zrzeszeni w kilku stowarzyszeniach i organizacjach. Wśród nich znajdują się: Stowarzyszenie Łemków z siedzibą w Legnicy, powstałe 7 kwietnia 1989 r. (opcja narodowa, członek Światowej Rady Rusinów)¹², Zjednoczenie Łemków z siedzibą w Gorlicach powstałe 7 kwietnia 1989 r. (członek wspierający Związek Ukraińców w Polsce, członek Federacyjnej Unii Europejskich Grup Narodowych – FUEN, i Światowej Federacji Łemków), Fundacja Wspierania Mniejszości Łemkowskiej

¹² Próby powołania stowarzyszenia łemkowskiego pojawiały się już w połowie lat 50. Próbowano wtedy powołać własne stowarzyszenie kulturalne, niezależne od Ukraińskiego Stowarzyszenia Społeczno-Kulturalnego. W latach 80., czyli w czasie Solidarności i „małych rewolucji” w Polsce, ponowiono te próby. [...] Nie udało się. Aczkolwiek myśli i dążenia były ciągłe. [...] 1 grudnia 1988 roku w środowisku miasta Legnicy pojawiła się myśl o powołaniu stowarzyszenia łemkowskiego [E 1].

„Rutenika”, Stowarzyszenie „Ruska Bursa” w Gorlicach, Towarzystwo na rzecz Rozwoju Muzeum Kultury Łemkowskiej w Zyndranowej, parafie prawosławne i greckokatolickie.

Przykładowo, celem Stowarzyszenia Łemków jest:

organizowanie działalności kulturalnej i oświatowej poprzez takie formy jak: występy i przeglądy zespołów artystycznych, koncerty, spektakle teatralne, projekcje filmów, odczyty, prelekcje, seminaria, spotkania dyskusyjne, kursy, wystawy, zabawy towarzysko-taneczne, wieczornice; tworzenie ośrodków propagowania kultury i sztuki łemkowskiej, takich jak: biblioteki, czytelnie, kluby, świetlice, izby o charakterze muzealno-etnograficznym; tworzenie amatorskich zespołów artystycznych oraz innych sekcji zainteresowań o tym charakterze; wydawanie własnych czasopism, książek i broszur oraz materiałów repertuarowych i reklamowych; skatalogowanie i zapisanie (w formie pisemnej i wizualnej) zabytków i relikwów kultury duchowej i materialnej Łemków; organizowanie wycieczek i rajdów ze szczególnym uwzględnieniem Łemkowyny, to jest Beskidu Niskiego i Krynickiego; współdziałanie z organami administracji państwowej i innymi kompetentnymi instytucjami w zakresie opieki, zabezpieczenia i restaurowania zabytków kultury materialnej Łemków; uczestnictwo amatorskich zespołów artystycznych zrzeszonych w Stowarzyszeniu w krajowych i międzynarodowych imprezach kulturalnych na ogólnie przyjętych zasadach; współpraca z władzami administracyjnymi Rzeczypospolitej Polskiej oraz z organizacjami, stowarzyszeniami społeczno-kulturalnymi i samorządami, a także z instytucjami naukowymi i kulturalnymi w zakresie realizacji celów statutowych Stowarzyszenia [*Statut Stowarzyszenia Łemków*].

Celami statutowej działalności Zjednoczenia Łemków, które identyfikuje się z narodowością ukraińską, traktując swych członków jako grupę etnograficzną, są natomiast:

[...] pobudzanie, pielęgnowanie i rozszerzanie działalności kulturalno-oświatowej w regionie łemkowskim i innych skupiskach społeczności łemkowskiej, a w szczególności: otaczanie troską zabytków łemkowskiej kultury w Polsce, uwzględniając architekturę, malarstwo, muzykę, twórczość ludową i folklor, a w szczególności artystyczne zespoły amatorskie i regionalne; Muzeum Kultury Łemkowskiej, zorganizowane w kompleksie terenów przeznaczonych dla „Watry” [...]; wpływanie na rozwój nauki i oświaty w społeczności łemkowskiej; popularyzowanie amatorskiego ruchu artystycznego jako szerokiej działalności kulturalno-oświatowej; inspirowanie badań naukowych w zakresie łemkoznawstwa; coroczne organizowanie „Łemkowskiej Watry” – święta Kultury Łemkowskiej; reprezentowanie i ochrona interesów ukraińskiej etnograficznej grupy Łemków, przy poszanowaniu ustawodawstwa RP; rozwijanie współpracy i dobrosąsiedzkich stosunków między narodami w naszym regionie; uczestnictwo w działalności społeczno-obywatelskiej i w życiu publicznym; szerzenie sportu powszechnego.

Zjednoczenie realizuje swoje cele przez: organizowanie spotkań kulturalnych jak: występy zespołów artystycznych, wieczorków literackich, przedstawień teatralnych, spotkań towarzyskich i zabaw tanecznych; organizowanie kursów oświatowych, konferencji naukowo-metodycznych i spotkań dyskusyjnych; inspirowanie nauki języka ukraińskiego w szkołach, gdzie zamieszkuje ludność łemkowska; organizacja bibliotek, klubów, świetlic i czytelni; prowadzenie amatorskich zespołów artystycznych i kół zainteresowań; wydawanie okolicznościowych czasopism, periodyków, a także materiałów reklamowych i reper-

tuarowych, wydawanie wydawnictw literackich, publicystycznych, opracowań popularnonaukowych i naukowych, wideokaset, kaset magnetofonowych, folderów itp.; prowadzenie działalności dochodowo-gospodarczej; realizację zadań z zakresu upowszechniania kultury fizycznej i sportu w formie spartakiad, rajdów, obozów o społecznym zasięgu ogólnopolskim; nawiązywanie współpracy z odpowiednimi placówkami naukowymi w zakresie łemkoznawstwa [Statut Zjednoczenia Łemków].

Obie organizacje realizują zatem podobne cele i zadania.

W czasach gdy kultura masowa, globalizacja niszczy wiele kultur ludowych, dochodzi do unifikacji ich wartości, tak na poziomie etnicznym, jak i narodowym. Wśród spolonizowanych Łemków możliwe jest zjawisko rekulturacji. Musi zostać jednak spełniony warunek właściwej organizacji pracy kulturalno-oświatowej, upowszechnieniowej w środowiskach lokalnych. Jak mówi E 1, nawiązując do społeczno-politycznej sytuacji Polski sprzed 1989 r.:

– Jest to trudne. Gdyby była możliwość wcześniej się odrodzić, sytuacja wyglądałaby inaczej. Łemkowie, żyjąc w rozproszeniu, nie mieli możliwości kultywowania własnej kultury w większej grupie. Ograniczało się to jedynie do uroczystości rodzinnych – wesel, chrzcin i, niestety, pogrzebów. Spotykali się w cerkwiach na nabożeństwach, ale nieliczne świątynie znajdowały się w większości przypadków o kilkanaście, a nawet kilkadziesiąt kilometrów od miejsc zamieszkania. Poza tym nie było czegoś, co by łączyło mimo rozproszenia, chociażby własna gazeta, nie mówiąc o programach radiowych czy telewizyjnych [E 1].

Zgodnie z zapisami *Ustawy z dnia 29 grudnia 1992 r. o radiofonii i telewizji*

do zadań publicznej radiofonii i telewizji, wynikających z realizacji misji, o której mowa w ust. 1¹³, należy w szczególności: [...] uwzględnianie potrzeb mniejszości narodowych i etnicznych oraz społeczności posługującej się językiem regionalnym, w tym emitowanie programów informacyjnych w językach mniejszości narodowych i etnicznych oraz języku regionalnym [Ustawa z dn. 29.12.1992 r. o radiofonii i telewizji, art. 21, ustęp 8a].

Zapis ten znajduje swą praktyczną realizację w audycjach telewizji publicznej, tak ogólnopolskich, jak i częściej regionalnych¹⁴.

Aktualnie ukazuje się kilka tytułów prasy łemkowskiej. Są to: „Besida” („Beciða”) – dwumiesięcznik Zarządu Głównego Stowarzyszenia Łemków wydawany od 1989 r. w języku kodyfikowanym¹⁵, także wydawnictwo popularnonaukowe; kwartalnik Zjednoczenia Łemków „Watra”; popularnonaukowy „Rocznik Ruskiej Bursy”; „Łemkiwska Stotinka” – dodatek do ukraińskiego tygodnika „Nasze Słowo”. Od roku 1994 do 2004 ukazywał się także kwartalnik „Zahoroda”

¹³ „[...] tworzenie i rozpowszechnianie programów ogólnokrajowych, programów regionalnych, programów dla odbiorców za granicą w języku polskim i innych językach oraz innych programów realizujących demokratyczne, społeczne i kulturalne potrzeby społeczności lokalnych” [Ustawa z dn. 29.12.1992 r. o radiofonii i telewizji, ust. 1].

¹⁴ Np. TVP regionalna w Gorzowie Wielkopolskim, Krakowie, Rzeszowie oraz kanały tematyczne: TVP Kultura, TVP Historia.

¹⁵ Etnolekt ze statusem dialektu.

(„Zagoroda”) – pismo Towarzystwa Muzealnego w Zyndranowej (kultura, historia Łemków w Polsce).

Istotnym warunkiem rekultracji jest dbanie o historię, o przeszłość, zabytki danej kultury. Zdaniem proboszcza parafii greckokatolickiej:

– *Na Łemkowszczyźnie to sami Łemkowie w dużej mierze zajmują się konserwacją i renowacją pozostawionych kapliczek, cmentarzy, cerkwi [...]. Ostatnio sporo jest odnawianych cerkwi. Jest to wykonywane z pieniędzy marszałkowskich [marszałka województwa małopolskiego – przypis Z. S.], albo unijnych [...]. Z inicjatywy miejscowych Łemków powstało Muzeum Kultury Łemkowskiej w Zyndranowej, wspierane jest Muzeum w Krośnie. W Nowym Sączu jest muzeum skansenowskie, w którym znajduje się duży zbiór ikon [E 3].*

Odradza się amatorski ruch artystyczny, skupiając wszystkie pokolenia.

– *Największym zainteresowaniem cieszą się występy zespołów artystycznych oraz konkursy, pytania są wyłącznie z zakresu kultury i historii języka łemkowskiego. Ostatnio coraz większym powodzeniem cieszą się kabarety. Śpiew, taniec są główną częścią imprez [E 2].*

Łemkowie, jako obywatele Rzeczypospolitej, uczestniczą w kulturze polskiej, są także jej twórcami. Tworzą również własną kulturę, co zapobiega jej wchłonięciu przez kulturę dominującą. Największymi imprezami kulturalnymi są: „Łemkowska Watra” w Zdyni, „Łemkowska Watra na Obczyźnie” w Michałowie, Święto Łemkowskiej Tradycji „Od Rusal do Jana” w Zyndranowej koło Dukli, Europejskie Spotkania Mniejszości Narodowych i Etnicznych „Pod Kyczerą”, „Łemkowska Jesień Twórcza” w Gorlicach i Krynicy, „Międzynarodowe Biennale Kultury Łemkowskiej” w Krynicy oraz „Spotkania z Kulturą Łemkowską” w Gorzowie Wielkopolskim [*Charakterystyka mniejszości...*]. Jak mówi ekspert [E 2], nie zachodzi ryzyko utraty swej tożsamości, bowiem

– *Żyje się w tym kraju, jest się jego obywatelem, więc żyje się również jego ważnymi wydarzeniami. Żyjemy całą kulturą tego kraju, ale jesteśmy bogatsi o naszą własną kulturę. Mimo ekspansji kultury masowej obserwujemy renesans kultury ludowej Łemków. Niemalym wyzwaniem było ocalenie kultury tak materialnej, jak i duchowej. Dziś Łemkowie w większości nauczyli się być dumnymi ze swego bogactwa kulturowego. Chcą rozprzestrzeniać swą inność, eksponować ją [E 2].*

Zdaniem innego eksperta [E 4]:

– *Cerkiew nasza, poprzez podejmowanie działań dotyczących nauki języka, prowadzenia katechezy, głoszenie kazań w rodzimym języku, przeciwdziałania polonizacji naszego społeczeństwa. [...]. Cerkwie naszych przodków, cmentarze, a zwłaszcza grobowce na nich znajdujące się, mają ogromny wpływ na poczucie naszej tożsamości poprzez przywoływanie pamięci historycznej i naszej przynależności konfesyjnej, jak i narodowościowej [E 4].*

Również w zasymilowanych z Polakami rodzinach pielęgnowane są tradycje kultury łemkowskiej. Świadczyć o tym mogą wypowiedzi:

– Święta to każdego roku niezwykle ważne wydarzenia dla naszej rodziny. Mój syn ożenił się z Polką, ale to nie stanowiło żadnego utrudnienia, aby dawne tradycje były kultywowane. Małżeństwa mieszane nie są żadnym zagrożeniem dla przetrwania kultury lemkońskiej. Kiedyś pomyśleliśmy, aby nie robić dwóch świąt Bożego Narodzenia, tylko zrobić jedno – wspólne. I to właśnie polska synowa sprzeciwiła się temu. Musi być jak zawsze. Dzieci z tych rodzin znają język polski i lemkowski, raz chodzą do cerkwi, raz do kościoła. Jeśli ludzie się naprawdę kochają i szanują, to potrafią być tolerancyjni wobec drugiej osoby i pozwolić być jej taką, jaką jest [Stefania, R 4].

– W Krynicy zawiązało się dużo małżeństw mieszanych, ale są one przeważnie udane i małżonkowie szanują się nawzajem. Małżeństwa te chodzą w jedną niedzielę do cerkwi, w drugą do kościoła, obchodzą święta kalendarza gregoriańskiego i juliańskiego. Ich dzieci chodzą do cerkwi i do kościoła, są bogatsze o dwie kultury. Nie ma w tym względzie żadnych antagonizmów [Teodozja, R 1].

Świadomość etniczna może zatem zostać uznana za narzędzie, płaszczyznę inkluzji społecznej grupy mniejszościowej [zob. Guzy-Steinke 2010]. Współcześni Łemkowie, o silnej identyfikacji narodowościowej, nie ukrywają swej tożsamości. Choć często żyją poza granicami swej małej ojczyzny konsolidują się, uczestnicząc w najważniejszych imprezach kulturalnych, pielęgnując język, zwyczaje i obrzędy. Czy współcześnie Łemkowie czują się defaworyzowani? Członkowie mniejszości mówią:

– Nigdy nie przeżyłam przykrych doświadczeń z tego powodu, że należę do mniejszości. Zawsze się do tego przyznawałam. [...] Ja ciągle utrzymuję swoją tożsamość, syn umie mówić po lemkowski, wnuk już mniej. Aczkolwiek to zawsze czuje się w duszy, że należy się do tej grupy społecznej. [...] Jako młody nauczyciel zaczęłam kiedyś pracę w szkole. Po półtora roku zostałam wezwana na dywanik do dyrektorki. Po krótkiej wymianie zdań dyrektorka wykrzyknęła mi w twarz: „Czy pani sobie myśli, że będzie pani lepiej traktowana, bo jest Łemką?”. [...] Zrobiłam wielkie oczy z wrażenia. Wykrzyknęłam jej w twarz: „Tak, jestem Łemką i się tego nie wstydzę i nie ukrywam tego!”. Ogromnie to zaskoczyło panią dyrektor. Jednak cała ta historia skończyła się dobrze. Zaprzyjaźniłyśmy się [...]. To doświadczenie nauczyło mnie, że warto bronić swojej tożsamości, swoich racji. I to, że jestem bogatsza o tę drugą kulturę [...] [Stefania, R 4].

Wnioski

Podsumowując – Łemkowszczyzna (Łemkowyna) odradza się na płaszczyźnie samoidentyfikacji i tożsamości. Odbudowująca się dzięki edukacji społecznej tożsamość etniczna zapobiega marginalizacji Łemków. Pośród funkcji oświaty dorosłych służących rekulturacji, odnawianiu się tożsamości wskazać można funkcje: upowszechnieniową (popularyzacja wiedzy o lemkońskiej kulturze w tej grupie etnicznej, jak i najszerzych „obcych” zbiorowościach), integracyjną (rozumianą dwojako: reintegracji z kulturą własnej zbiorowości oraz scalania z polską więk-

szością) i konserwatywną (utrwalanie dziedzictwa kulturowego). Edukacji społecznej służą pręźnie działające stowarzyszenia, organizacje, imprezy kulturalne, praca odzyskanej przez społeczność Ruskiej Bursy.

Najstarsze pokolenie oraz liderzy i członkowie poszczególnych stowarzyszeń przywiązują ogromną wagę do kultywowania tradycji, pielęgnowania pomników historii i kultury, tak niematerialnej (sfera *sacrum*), jak i materialnej. Szereg animowanych działań kierowanych jest ku dorosłym Łemkom, młodzież i dzieci uczą się języka łemkowskiego, uczestniczą w rozkrzewianiu i rozprzestrzenianiu rodzimej kultury. Dzięki dwukulturowości są wrażliwsi na rudymenarne wartości przesądające o jakości sąsiedztwa: tolerancji, szacunku, przyjaźni.

Wielka siła tkwi w edukacji społecznej, pozwala ona rekonstruować utraconą tożsamość, służy identyfikacji i integracji, zapobiega marginalizacji. Z perspektywy przedstawicielki większości stwierdzam, że warto poznawać kultury mniejszości, warto zapoznawać się z Innym, Obcym, choćby po to, by oswoić własny lęk przed nie(rozpo)znany.

Bibliografia

Źródła

- Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r.* DzU z 1997 r., nr 78, poz. 483 z późn. zm.
- Mały Rocznik Statystyczny Polski 2011* [2011]. Red. H. Dmochowska; GUS. Warszawa: Zakład Wydawnictw Statystycznych
- Rocznik Demograficzny 2010* [2010]. Red. H. Dmochowska; GUS. Warszawa: Zakład Wydawnictw Statystycznych
- Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 14 listopada 2007 r. w sprawie warunków i sposobu wykonywania przez przedszkola, szkoły i placówki publiczne zadań umożliwiających podtrzymywanie poczucia tożsamości narodowej, etnicznej i językowej uczniów należących do mniejszości narodowych i etnicznych oraz społeczności posługujących się językiem regionalnym.* DzU z 2007 r., nr 214, poz. 1579
- Rozporządzenie Ministra Infrastruktury z dnia 10 sierpnia 2005 r. w sprawie umieszczenia na znakach i tablicach dodatkowych nazw w językach mniejszości narodowych i etnicznych oraz w języku regionalnym.* DzU z 2005 r., nr 157, poz. 1320
- Rozporządzenie Ministra Spraw Wewnętrznych i Administracji z dnia 30 maja 2005 r. w sprawie Rejestru gmin, na których obszarze są używane nazwy w języku mniejszości, wzorów wniosków o wpisanie do tego Rejestru oraz o ustalenie dodatkowej nazwy miejscowości lub obiektu fizjograficznego w języku mniejszości narodowej lub etnicznej albo w języku regionalnym.* DzU z 2005 r., nr 102, poz. 857
- Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 12 lutego 2010 r. w sprawie włączenia w skład Komisji Wspólnej Rządu i Mniejszości Narodowych i Etnicznych przedstawiciela ministra właściwego do spraw szkolnictwa wyższego.* DzU z 2010 r., nr 28, poz. 148

- Traktat między głównymi mocarstwami sprzymierzonymi i stowarzyszonymi a Polską, podpisany w Wersalu 28 czerwca 1919 r.* DzU z 1920 r., nr 110, poz. 728
- Ustawa z dnia 29 grudnia 1992 r. o radiofonii i telewizji.* DzU z 2011 r., nr 43, poz. 226 z późn. zm. Tekst ujednolicony na 10.08.2011
- Ustawa z dnia 5 stycznia 2011 r. Kodeks wyborczy.* DzU z 2011 r., nr 21, poz. 112, art. 197
- Ustawa z dnia 6 stycznia 2005 r. o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym.* DzU z 2005 r., nr 17, poz. 141; DzU z 2005 r., nr 62, poz. 550 z późn. zm.
- Ustawa z dnia 7 września 1991 r. o systemie oświaty.* DzU z 2004 r., nr 256, poz. 2572. Tekst ujednolicony na 14.10.2011
- Wyniki Narodowego Spisu Powszechnego Ludności i Mieszkań 2011. Podstawowe informacje o sytuacji demograficzno-społecznej ludności Polski oraz zasobach mieszkaniowych [2012].* Opracowanie przygotowane na Kongres Demograficzny w dniach 22–23 marca 2012. Warszawa: GUS

Opracowania

- Cukras-Stelągowska J. [2006], *Między stygmatyzacją a „nową etnicznością”.* Wybrane problemy edukacji mniejszości narodowych i etnicznych w Polsce. [W:] *Człowiek w obliczu wykluczenia i marginalizacji społecznej. Wokół zagadnień teoretycznych.* Red. K. Białobrzaska, S. Kawula. Toruń: Akapit, s. 117–134
- Encyklopedia socjologii* [1998]. T. 1, hasło *Etniczność*. Kom. red. Z. Bokszański i in. Warszawa: Oficyna Naukowa
- Guzy-Steinke H. [2010], *Tradycja kulturowa jako płaszczyzna inkluzji społecznej.* [W:] *Edukacja społeczna wobec problemów współczesnego człowieka i społeczeństwa.* Red. J. Piekarski, T. Pilch, W. Theiss, D. Urbaniak-Zajac. Łódź: Wydaw. Nauk. Uniwersytetu Łódzkiego, s. 271–282
- Horbał B. [1997], *Działalność polityczna Łemków na Łemkowszczyźnie 1918–1921.* Wrocław: Wydaw. Arboretum
- Jagiello B. [2004], *Łemkowie i Łemkowszczyzna – historia i terażniejszość.* „Wiadomości Historyczne. Czasopismo dla Nauczycieli”, nr 3
- Kwaśniewski K. [1982], *Zderzenie kultur. Tożsamość a aspekty konfliktów i tolerancji.* Poznań–Warszawa: PWN
- Kwilecki A. [1974], *Łemkowie. Zagadnienia migracji i asymilacji.* Warszawa: PAN
- Patrykowski P. [2006], *Wykluczeni z ojczyzn prywatnych.* [W:] *Człowiek w obliczu wykluczenia i marginalizacji społecznej. Wokół zagadnień teoretycznych.* Red. K. Białobrzaska, S. Kawula. Toruń: Akapit, s. 99–116
- Ptak S. [2010], *Współczesne sposoby upowszechniania kultury łemkowskiej.* Niepublikowana praca magisterska. Kraków: Krakowska Akademia im. A. Frycza Modrzewskiego, promotor: Zofia Szarota
- Wąclowski S. [1993], *Mniejsza o większość.* Warszawa: Agencja PressPol, Spółdzielnia Pracy Drukarzy
- Żrółka M. [1998], *Opowieści łemkowskie.* Warszawa: Wydaw. WGP

Netografia

Charakterystyka mniejszości narodowych i etnicznych w Polsce: http://www.msw.gov.pl/portal/pl/61/37/Charakterystyka_mniejszosci_narodowych_i_etnicznych_w_Polsce.html

Dubiel-Dmytryszyn S. [2010], *Sprawy wschodnie*. Portal pl.pogranicze.eu: http://pl.pogranicze.eu/index.php?categoryid=32&p2_articleid=992, opublikowano 05.06.2010

Geremek R. [2003], *Ja, Ślązak*. „Wprost24”, nr 28: <http://www.wprost.pl/ar/46235/Ja-Slajak/?O=46235&pg=1>

Mniejszości narodowe i etniczne w Polsce. Portal Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i Administracji: <http://www.mswia.gov.pl/portal/pl/61>

Niedźwiedzki D. [2002], *Polityka i programy Unii Europejskiej dotyczące ochrony i wspierania mniejszości narodowych w krajach członkowskich UE*. [W:] *Perspektywy wspierania mniejszości narodowych w Polsce w kontekście przystąpienia do Unii Europejskiej*. Opole, maj 2002: materiały konferencyjne, s. 5–20: <http://www.haus.pl/pl/pdf/pub1/12.pdf>

Statut Stowarzyszenia Łemków: <http://www.stowarzyszenielemkow.pl/modules/smart-section/item.php?itemid=2>

Statut Zjednoczenia Łemków: <http://www.lemkounion.republika.pl/Dokumenty/statut.pdf>